

فهرست مطالب

پیش‌گفتار	۱
راهنمای تلفظ	۹

بخش نخست: دروس پایه

مقدمه: خط دوناگری	۱۵
درس ۱: ماده‌های مضارع a-دار: مضارع اخباری گذرا	۲۵
درس ۲: صرف نام: ماده‌های مختوم به a- (مذکر و خنثی)	۳۳
درس ۳: صرف نام: ماده‌های مختوم به i- و u- (مذکر و خنثی)	۴۵
متن ۱: شهر ما	۵۵
درس ۴: ماده‌های مضارع a-دار: مضارع اخباری ناگذر (میانه)	۶۳
درس ۵: صرف نام: ماده‌های مختوم به ā- (مؤنث)	۷۱
درس ۶: ماده مضارع مجهول	۸۱
متن ۲: زاهد و فقیر	۸۹
درس ۷: ماده‌های مضارع a-دار: ماضی گذرا؛ صرف نام: ماده‌های مختوم به i- و u- (مؤنث)؛ ماده‌های مختوم به ā- (مؤنث)	۹۳
درس ۸: ماده‌های مضارع a-دار: ماضی ناگذر؛ صرف نام: ماده‌های تک‌هجایی مختوم به ā- (مؤنث)	۱۰۳
درس ۹: ماده‌های مضارع a-دار: امر گذرا؛ صرف نام: ماده‌های تک‌هجایی و چندهجایی مختوم به ā- (مؤنث)	۱۱۱
متن ۳: زاهد و بچه‌موش	۱۱۹
درس ۱۰: ماده‌های مضارع a-دار: امر ناگذر؛ صرف نام: اسمهای عامل مختوم به ī-	۱۲۵
درس ۱۱: ماده‌های مضارع a-دار: تمنایی گذرا؛ صرف نام: اسمهای خویشاوندی مختوم به ī-؛ صرف واژه go «گاو»	۱۳۱
درس ۱۲: ماده‌های مضارع a-دار: تمنایی ناگذر؛ صرف نام: صرف واژه nāu «ناو، کشتی» (مؤنث)؛ صرف صفت‌های مرکب مختوم به ā-، ī- یا ū-	۱۳۷

بخش دوم: نکات دستوری

- درس ۱۳: جداول صرف نام ۱۴۷
- درس ۱۴: صفت تفضیلی؛ صفت عالی؛ صفت مفعولی؛ صفت فاعلی گذشته؛ صفت مفعولی آینده ۱۶۵
- درس ۱۵: ماده‌های مضارع واداری ۱۷۳
- درس ۱۶: ماده‌های مضارع بدون a؛ گروه ۲: ماده‌های مضارع ریشه‌ای ۱۷۷
- درس ۱۷: ماده‌های مضارع بدون a؛ گروه ۳: ماده‌های مضارع مضاعف ۱۸۹
- درس ۱۸: ماده‌های مضارع بدون a؛ گروه‌های ۵، ۷، ۸ و ۹؛ صفت فاعلی گذرا و ناگذر؛ ساختهای مطلق دری و اضافی؛ مصدر؛ اسم مصدر ۱۹۵
- درس ۱۹: ماضی نقلی ۲۰۵
- درس ۲۰: ماضی مطلق ۲۱۳
- درس ۲۱: ماده‌های آینده، آرزویی، تشدید و جعلی ۲۱۹
- درس ۲۲: جداول صرف ضمیر ۲۲۵
- درس ۲۳: اعداد ۲۳۵
- درس ۲۴: انواع ترکیبها ۲۴۳

بخش سوم: متنهای برگزیده

- متن ۴: برهمن و سه شیاد ۲۴۹
- متن ۵: برهمن خیالباف ۲۵۱
- متن ۶: خر، سگ و دزد ۲۵۳
- متن ۷: برهمن و راسوی وفادارش ۲۵۵
- متن ۸: سرود آگنی ۲۵۷

بخش چهارم: واژه‌نامه

- ترتیب الفبایی ۲۶۵
- نشانه‌های اختصاری ۲۶۵
- منابع و مآخذ ۳۳۵

پیش‌گفتار

سنسکریت نامی است که هندیان باستان برای زبان کهن خویش برگزیده بودند. این نام به صورت *saṁskṛta* (संस्कृत) برای نخستین بار در حماسه *راماینه*^۱ به کار رفته که تاریخ سرایش آن در فاصله سالهای ۴۰۰ تا ۲۰۰ پیش از میلاد بوده است. *saṁskṛta* از دو جزء *saṁ-* (پیشوند به معنی «هم») و *krta* (صفت مفعولی به معنی «کرده») از ریشه \sqrt{kr} «کردن» ساخته شده و لفظاً به معنی «هم‌کرده»، اما مجازاً به معنی «تکمیل شده؛ آراسته» است.

زبان سنسکریت یکی از مهم‌ترین اعضای شاخهٔ زبانهای آریایی است. زبانهای آریایی شاخه‌ای بسیار مهم از خانوادهٔ بزرگ زبانهای هندواروپایی^۲ را تشکیل می‌دهند. هندواروپاییان قومی سفیدپوست بودند که به روایتی در حدود پنج هزار سال پیش از میلاد در دشتهای جنوب روسیه کنونی، در منطقه‌ای که از شرق به رشته کوههای اورال و از غرب به رود دنیپر محدود می‌شود، می‌زیستند. گروههایی از این قوم از اوایل هزارهٔ چهارم پیش از میلاد به بعد به تدریج به مناطق دور و نزدیک مهاجرت کردند.^۳ گروهی از این مهاجران که در حدود هزارهٔ سوم پیش از میلاد در بخشهایی از آسیای مرکزی کوچ‌نشینی می‌کردند، خود را *arya-* «آریایی» می‌نامیدند که در اصل به معنی «آزاده، اصیل، شریف» است. این نام در متون سنسکریت به صورت *ārya*، در *اوستا* به صورت *aṛiia* و در کتیبه‌های فارسی باستان به صورت *ariya* بر جای مانده است.

^۱ *rāmāyaṇa*

^۲ Indo-European

^۳ بنیان‌گذار این نظریه ماریا گیمبوتاس (Marija Gimbutas)، باستان‌شناس آمریکایی لیتوانیایی تبار، است.

آریاییان در اوایل هزارهٔ دوم پیش از میلاد به دو گروه بزرگ «هندوآریایی»^۴ و «ایرانی» تقسیم شدند. دستهٔ کوچکی از هندوآریاییان به سوی آسیای صغیر و شمال بین‌النهرین روانه شدند و با هوریان^۵ درآمیختند. وجود واژه‌های هندوآریایی در کتیبه‌های میخی میتانی^۶ که متعلق به حدود سالهای ۱۵۰۰ تا ۱۳۰۰ پیش از میلاد است، شاهدی بر حضور هندوآریاییان در آن منطقه است. برخی از این واژه‌ها نامهای خدایان و شاهزادگان و اصطلاحات مربوط به سوارکاری و پرورش اسب است. از این رو، می‌توان نتیجه گرفت که هندوآریاییان میتانی به طبقات حاکم نیز راه یافته بودند. گونهٔ زبانی به کار رفته در این واژه‌ها را می‌توان «آریایی میتانی» نامید. شواهد زبان‌شناختی وجود دسته‌ای دیگر از هندوآریاییان را در شمال دریای سیاه و در میان قبایل ایرانی‌تبار اسکیتی^۷ (سکایی غربی) تأیید می‌کند. پیشتر همهٔ واژه‌های آریایی آن منطقه را که در منابع یونانی ثبت شده است، واژه‌هایی اسکیتی و در نتیجه ایرانی می‌پنداشتند، اما اکنون تردیدی در هندوآریایی بودن برخی از آنها نیست. با وجود این، پیکرهٔ اصلی هندوآریاییان در فاصلهٔ سالهای ۱۷۰۰ و ۱۲۰۰ پیش از میلاد با گذر از رشته کوه‌های هندوکش، در شمال افغانستان کنونی، نخست به شمال غرب هند (پنجاب و نواحی مجاور آن) گام نهاد و سپس به تدریج مناطق شرقی و جنوبی شبه‌قاره را نیز به تصرف خود درآورد.

زبانهای هندوآریایی، مانند زبانهای ایرانی، از سه دورهٔ باستان، میانه و نو گذر کرده‌اند. سنسکریت از زبانهای هندی باستان است. کهن‌ترین گونهٔ این زبان،

^۴ Indo-Aryan

^۵ Hurrians

^۶ Mitanni نام سرزمین و دولتی در شمال بین‌النهرین که مرکز آن واسوکانی (Wassukkani) بود.

^۷ Scythian

سنسکریت ودایی است که از اواسط هزارهٔ دوم پیش از میلاد برای سرایش *وده*^۸ها (*ودها*)، متون مقدس هندوان، و در فاصلهٔ سالهای ۸۰۰ تا ۵۰۰ پیش از میلاد برای نگارش *براهمنه*^۹ها، تفاسیر *وده*ها، مورد استفاده قرار می‌گرفت.

پس از *براهمنه*ها، زاهدان جنگل‌نشین تفاسیری عرفانی بدانها افزودند که *آرنیکه*^{۱۰}ها («متون جنگلی») خوانده می‌شوند. متفکران هندو نیز اندیشه‌های فلسفی خود را تحت عنوان *اوپنیشد*^{۱۱}ها (*اوپانیشادها*) «هم‌نشینی‌ها» به *براهمنه*ها افزودند. زبان به کار رفته در *آرنیکه*ها و *اوپنیشد*ها که در واقع ملحقات *براهمنه*ها هستند، حد فاصل سنسکریت ودایی و سنسکریت کلاسیک است. *اوپنیشد*ها را *ودانت*^{۱۲} «پایان *وده*ها» نیز می‌نامند، چرا که عصر زرین ودایی با این متون به کمال می‌رسد و پایان می‌یابد.

سنسکریت کلاسیک از اواسط هزارهٔ نخست پیش از میلاد تا کنون زبان هزاران کتاب و رساله در زمینه‌های گوناگون ادبی، دینی، علمی، فلسفی و هنری بوده است. پانینی^{۱۳} که در حدود سدهٔ پنجم پیش از میلاد در *شلاتوره*^{۱۴} (از شهرهای شاهنشاهی هخامنشی در شمال غرب پاکستان کنونی) می‌زیست، دستور زبان سنسکریت را در کتابی با عنوان *آشتادهیایی*^{۱۵} «هشت باب» گرد آورد. این کتاب که حدود چهار هزار قاعدهٔ صرفی و نحوی را در خود جای داده، به سرعت به الگویی برای شاعران و نویسندگان پس از پانینی بدل شد و بعدها شروخی نیز بر

^۸ veda

^۹ brāhmaṇa

^{۱۰} āraṇyaka

^{۱۱} upaniṣad

^{۱۲} vedānta

^{۱۳} pāṇini

^{۱۴} çalātura

^{۱۵} aṣṭādhyāyī

آن نوشته شد. شایان ذکر است که سنت دست‌نویسی سنسکریت به پیش از زمان پانینی بازمی‌گردد و خود او نیز در اثر خویش به نام برخی از دست‌نویسان پیش از خود اشاره کرده، اما آثار آنان تحت تأثیر عظمت کار پانینی بر جای نمانده است. *آشتادهیایی* سه پیوست نیز دارد که عبارت‌اند از: (۱) *شیوسوتره*^{۱۶}، شامل فهرستی از واجها و زنجیره‌های واجی زبان سنسکریت، (۲) *دهاتوپاتیه*^{۱۷}، شامل حدود دو هزار ریشه فعل که بر پایه ماده‌های مضارع طبقه‌بندی شده‌اند، و (۳) *گنپاتیه*^{۱۸}، شامل فهرستی از اقلام واژگانی که ویژگیهای اشتقاقی مشترک دارند.

آثار بر جای مانده به سنسکریت کلاسیک بسیار متنوع است. در اینجا برای نمونه فهرست‌وار به برخی از آنها اشاره می‌شود: حماسه‌های بزرگ *راماینه* و *مهابهارته*^{۱۹}، که دومی منظومه سترگ *بهگودگیتا*^{۲۰} را در خود جای داده است؛ مجموعه بزرگ متون اساطیری که به *پورانها*^{۲۱}ها «(اساطیر) پیشینیان» معروف است؛ متون فقهی و حقوقی معروفی چون *منوسمرتی*^{۲۲}؛ رساله‌هایی کوتاه موسوم به *سوتره*^{۲۳} «رشته، ریسمان» در موضوعات مختلف؛ متونی تحت عنوان *ودانگه*^{۲۴}ها «اندامهای ودها» که شش دسته‌اند و برای فهم بهتر ودها فراهم آمده‌اند، شامل: *شیکشا*^{۲۵} «آموزش» در علم آواشناسی و تجوید، و *ویاکرنه*^{۲۶} «تجزیه، تفکیک» در صرف و نحو و

¹⁶ çivasūtra

¹⁷ dhātupāṭha

¹⁸ gaṇapāṭha

¹⁹ mahābhārata

²⁰ bhagavadgītā

²¹ purāṇa

²² manusmṛti

²³ sūtra

²⁴ vedāṅga

²⁵ çikṣā

²⁶ vyākaraṇa

دستور زبان، نیروکته^{۲۷} «تشریح» در ریشه‌شناسی و اشتقاق، چهندس^{۲۸} «وزن» در علم عروض، جیتیشه^{۲۹} «نجوم» در شیوه محاسبه روزها و ساعات برگزاری آیینهای ودایی و کلیه^{۳۰} «قاعده» در چگونگی اجرای آیینهای ودایی؛ اشعار رزمی و غنایی بزرگانی چون آشوکشه^{۳۱}، بهاروی^{۳۲} و کالیداسه^{۳۳}، نمایشنامه‌های بزرگانی چون بهوبهوتی^{۳۴}، شودرکه^{۳۵} و کالیداسه، مجموعه داستانهای معروفی چون پنجه‌تنتره^{۳۶} «پنج باب»، شوکه‌سپتتی^{۳۷} «هفتاد حکایت طوطی» و هیتپدیشه^{۳۸} «پند سودمند»؛ و هزاران کتاب و رساله کوچک و بزرگ دیگر در زمینه‌های مختلف پزشکی، تیراندازی، حقوق، دستور زبان، رقص، ریاضیات، ستاره‌شناسی، سیاست، طالع‌بینی، عروض، فرهنگ‌نویسی، فلسفه، فن شعر، گیاه‌شناسی، مجسمه‌سازی، معماری، موسیقی، نمایشنامه‌نویسی و غیره.

هندیان باستان نیز مانند سایر اقوام آثار دینی و ادبی خویش را قرن‌ها سینه به سینه نقل می‌کردند. آشوکه^{۳۹} (آشوکا، حکومت: حدود ۲۶۸-۲۳۲ پیش از میلاد) در کتیبه‌های خویش برای نخستین بار از دو خط به نامهای کهرشتهی^{۴۰} (خروشتی) و براهمی^{۴۱} استفاده کرد. خط کهرشتهی از خط آرامی گرفته شده بود

²⁷ nirukta

²⁸ chandas

²⁹ jyotiṣa

³⁰ kalpa

³¹ açvaghōṣa

³² bhāravi

³³ kālīdāsa

³⁴ bhavabhūti

³⁵ çūdraka

³⁶ pañcatantra

³⁷ çukasaptati

³⁸ hitopadeça

³⁹ açoka

⁴⁰ kharoṣṭhī

⁴¹ brāhmī

و از راست به چپ نوشته می‌شد. این خط تا سدهٔ چهارم میلادی کاربرد داشت و به تدریج به فراموشی سپرده شد. خط براهمی نیز احتمالاً از خطی سامی گرفته شده بود، اما از چپ به راست نوشته می‌شد. این خط بعدها در شمال هند با تغییراتی به صورت خط دوناگری^{۴۲} «(خط) شهر خدا» درآمد و برای نگارش متون سنسکریت به کار گرفته شد. کهن‌ترین دست‌نوشتهٔ موجود سنسکریت به خط دوناگری نوشته‌ای بر پوست درخت از سدهٔ پنجم میلادی است. نوشته‌هایی نیز بر برگ نخل از سدهٔ ششم میلادی به بعد به دست آمده است. کهن‌ترین سنگ‌نوشته به این خط به سدهٔ هشتم میلادی تعلق دارد. خط دوناگری از سدهٔ سیزدهم میلادی به بعد برای نوشتن بر روی کاغذ مورد استفاده قرار گرفت.

امروزه زبان سنسکریت در مدارس دینی هندوان و تقریباً در همهٔ دانشگاه‌های معتبر جهان در بخش‌های هندشناسی و زبان‌شناسی هندواروپایی تدریس می‌شود. آموزشگاه‌هایی نیز در برخی از کشورهای جهان برای آموزش این زبان وجود دارد. هر چند گونهٔ گفتاری این زبان قرن‌هاست که دیگر رونق چندانی ندارد، هنوز هم روزنامه‌ها و کتاب‌هایی بدان منتشر می‌شود و حتی در برنامه‌های رادیویی و گاه تلویزیونی مورد استفاده قرار می‌گیرد. نهضت احیای زبان سنسکریت در هند و برخی دیگر از کشورها طرفدارانی دارد و هنوز هم هستند علاقه‌مندی که حتی مکالمهٔ آن را نیز فرامی‌گیرند.

هدف از نگارش کتابی که اکنون در پیش رو دارید آموزش مقدمات زبان سنسکریت کلاسیک به شیوه‌ای ساده، فشرده و نظام‌مند است. این کتاب دستور زبان سنسکریت کلاسیک نیست، بلکه مفاهیم بنیادین این زبان را گام به گام به خواننده می‌آموزد. بخش کوچکی از این کتاب در سال ۱۳۸۴ و متن کامل آن در

⁴² devanāgarī

سال ۱۳۹۱ از سوی انتشارات مرکز دائرةالمعارف بزرگ اسلامی منتشر شد و با استقبال گرم دانشجویان رشته فرهنگ و زبانهای باستانی و دیگر علاقه‌مندان به پژوهشهای زبان‌شناسی روبه‌رو شد. با توجه به محتوای آموزشی کتاب و کاربرد آن به عنوان کتاب درسی در برخی از دانشگاهها، چاپ و انتشار این کتاب با کسب اجازه از مدیریت محترم مرکز دائرةالمعارف بزرگ اسلامی، جناب آقای سید محمدکاظم موسوی بجنوردی، به انتشارات سمت واگذار شد. از این رو، نگارنده وظیفه خود می‌داند که سپاس قلبی خود را تقدیم ایشان کند. نیز از آقای دکتر مهدی احمدی، مدیریت محترم گروه زبان‌شناسی سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی دانشگاهها سپاس‌گزاری می‌شود که زمینه چاپ و انتشار این کتاب را در انتشارات سمت فراهم آوردند.

کتاب *مقدمات زبان سنسکریت* که اکنون با تغییرات و اضافات تقدیم حضور خوانندگان محترم می‌شود، به چهار بخش تقسیم شده است: دروس پایه، نکات دستوری، متنهای برگزیده و واژه‌نامه. بخش نخست کتاب، دارای یک مقدمه در آموزش خط دوناگری و دوازده درس است. هر درس از سه قسمت تشکیل شده است: (۱) نکات دستوری، (۲) واژه‌نامه، (۳) تمرین. نکات دستوری و واژه‌های هر درس را باید پیش از انجام تمرینهای آن به‌دقت فراگرفت و به خاطر سپرد. هر درس به دروس پیش از خود وابسته است؛ از این رو، نباید از مرور درسهای پیشین غفلت کرد. برای تهیه تمرینهای این بخش، از کتاب ارزشمند ادوارد دلاوان پری^{۴۳} استفاده شده است. ترتیب واژه‌ها در واژه‌نامه هر درس به ترتیب حروف خط دوناگری است. سه متن ساده نیز پس از درسهای ۳ و ۶ و ۹ گنجانده شده است. دو متن نخست از کتاب ارزشمند والتر هاردینگ ماورر^{۴۴} نقل شده

⁴³ Edward Delavan Perry

⁴⁴ Walter Harding Maurer

است. از آنجا که این دو متن جدید است و برای آموزش مبتدیان فراهم آمده، برخی از قوانین آوایی مربوط به هم‌نشینی واژه‌ها در کنار یکدیگر در آنها رعایت نشده است تا نوآموزان بتوانند به آسانی مرز میان واژه‌ها را تشخیص دهند. اما در دیگر متن‌ها و نیز در همه تمرین‌های کتاب قوانین آوایی به‌دقت رعایت شده است. بخش دوم کتاب، به آموزش نکات دستوری زبان سنسکریت کلاسیک اختصاص یافته است. این بخش، در واقع مباحث دستوری بخش نخست کتاب را تکمیل می‌کند. جداول این بخش، بسیار مهم هستند و باید به تدریج به خاطر سپرده شوند. در بخش سوم، چند متن کلاسیک آمده است که پس از تسلط نسبی بر نکات دستوری، به کمک واژه‌نامه پایان کتاب می‌توان آنها را خواند. در پایان این بخش، نخستین سرود رگ‌وده^{۴۵} (ریگ‌ودا) که در ستایش آگنی^{۴۶}، خدای آتش، است، گنجانده شده تا آموزندگان اندک اطلاعاتی نیز از سنسکریت ودایی به دست آورند. در بخش واژه‌نامه، همه واژه‌های سنسکریت به کار رفته در کتاب به ترتیب حروف خط دوناگری مرتب شده‌اند. از آنجا که صرف فعل یکی از مهمترین مباحث دستوری است، در واژه‌نامه پایان کتاب در زیر ریشه هر فعل مهمترین صورتهای آن در سنسکریت کلاسیک آمده است.

زبان سنسکریت نزدیکترین زبان به زبانهای ایرانی باستان (اوستایی و فارسی باستان) است و فراگیری آن زمینه مستحکمی برای فراگیری زبانهای ایرانی باستان فراهم خواهد آورد.

حسن رضائی باغبیدی

استاد دانشگاه اوساکا (ژاپن)

و عضو پیوسته فرهنگستان زبان و ادب فارسی

⁴⁵ rgveda

⁴⁶ agni

راهنمای تلفظ

تلفظ	آوانوشت	نشانه
اَ (در اصل: آ کوتاه)	a	अ
آ (کشیده)	ā	आ
ای (کوتاه)	i	इ
ای (کشیده)	ī	ई
او (کوتاه)	u	उ
او (کشیده)	ū	ऊ
ر (مصوت کوتاه)، مانند /r/ در تلفظ /bʌtɚ/ برای کلمه انگلیسی butter	ɹ	ऋ ऌ
ر (مصوت کشیده)	ṛ	ठ
ل (مصوت کوتاه)، مانند /l/ در تلفظ /bʌtɫ/ برای کلمه انگلیسی bottle	ɫ	ऴ
اِ (کشیده)	e	ए
آی	āi	ऐ
اُ (کشیده)	o	ओ
آو	āu	औ
ک	k	क
کھ	kh	ख ख्
گ	g	ग

گھ	gh	घ
ن (نرمکامی)، مانند /ŋ/ در تلفظ /rɪŋ/ برای کلمه انگلیسی ring	ñ	ञ
چ	c	च
چھ	ch	छ ञ
ج	j	ज
جھ	jh	झ
ن (کامی)، نوعی «ن» که در تلفظ آن وسط زبان به سقف دهان برخورد می‌کند	ñ	ञ
ت (برگشته) = ت، در تلفظ این آوا نوک زبان گرد می‌شود و به عقب برمی‌گردد	ṭ	ट
تھ (برگشته) = ٹھ، در تلفظ این آوا نوک زبان گرد می‌شود و به عقب برمی‌گردد	ṭh	ठ
د (برگشته) = ڈ، در تلفظ این آوا نوک زبان گرد می‌شود و به عقب برمی‌گردد	ḍ	ड़
دھ (برگشته) = ڈھ، در تلفظ این آوا نوک زبان گرد می‌شود و به عقب برمی‌گردد	ḍh	ढ़
ن (برگشته)، در تلفظ این آوا نوک زبان گرد می‌شود و به عقب برمی‌گردد	ṇ	ण
ت	t	त
تھ	th	थ
د	d	द
دھ	dh	ध

ن	n	न
پ	p	प
په	ph	फ़ फ़
ب	b	ब
به	bh	भ
م	m	म
ی	y	य
ر	r	र
ل	l	ल
و (دولبی)، مانند /w/ در تلفظ /wi:k/ برای کلمه انگلیسی weak	v	व
ش (کامی)، نوعی «ش» که در تلفظ آن وسط زبان به سقف دهان نزدیک می‌شود	ç ś	श् श
ش (برگشته)، در تلفظ این آوا نوک زبان گرد می‌شود و به عقب برمی‌گردد	ʃ	ष
س	s	स
ه	h	ह ह